

Pregledni rad

UDK 321.15:316.74(497.6)

DOI 10.7251/SVR1307043M

COBISS.BH-ID 3942680

BOSNA I HERCEGOVINA NA RASKRŠĆU SEKULARIZMA I TEOKRATIJE

Doc. dr sci Milovan Milutinović¹

Fakultet političkih nauka NUBL Banja Luka

Apstrakt: Savremeni sekularizam predstavlja skup ideja i vrednosti razdvajanja političkog i religijskog autoriteta radi obezbeđenja uslova u kojima država ne bi bila uključena u promociju verskih ubedenja i vrednosti, niti da svoju moć i institucije koristi za progon religije i vernika. U isto vreme sekularizmom se obezbeđuju vernicima i verskim zajednicama puna prava i slobode.

Nakon uspostave političkog pluralizma i tranzicije Bosne i Hercegovine u skladu sa savremenim demokratskim liberalnim sistemima, odnosi između političkog i verskog autoriteta regulisani su na principima sekularnih država Evrope, a u skladu sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i protokolima, Ustavom BiH, odnosno Aneksom IV Dejtonskog mirovnog sporazuma i Zakonom o slobodi vere i pravnom položaju crkava i verskih zajednica. Ovaj tekst ima za cilj da ukaže na sekularni model uređenja odnosa religijskog i političkog autoriteta Bosne i Hercegovine. Crkve i verske zajednice danas su veoma prisutne u javnom životu i neke od njih ispoljavaju tendencije uspostave teokratije, što je posledica proteklih ratnih događaja i neadekvatnog procesa demokratizacije bosansko-hercegovačkog društva.

Ključne reči: *sekularizam, teokratija, država, religija, verske zajednice.*

UVOD

Već gotovo dva veka sekularizam izaziva pažnju i interes, kako naučnih i stručnih krugova, tako administracija država, političkih subjekata i religija širom sveta. Savremena država štiti individualne slobode i ljudska prava od svih ugrožavanja obezbeđujući članovima političkog društva punu kontrolu nad javnim institucijama. To znači potpuno oslobađanje javnih institucija od kontrole raznih društvenih grupa uključujući i religije, odnosno različitih verskih zajednica. Uprkos iskrenih želja prvih zagovornika sekularne države da verski moral zamene civilnom vrlinom, kao moralnom osnovom, sekularizam je vremenom razvio antireligijske tendencije koje su proizvele eroziju morala društva uzrokujući snažan povratak religije i ulazak religijskih grupa u političku arenu. Proizlazi da sekularizam sam po sebi predstavlja oblik političkog određenja jedne države i

¹ Doktor političkih nauka, e-mail: milovan.milutinovic@nubl.org

tendencije koje razvijaju političko određenje u pravcu potpunog ateizma ili u pravcu neprijateljskog odnosa prema svakom religijskom određenju.

U skladu sa savremenim tendencijama razvoja društva sekularna država usmerava svoju aktivnost prvenstveno na sprečavanje uticaja organizovane religije na javne i državne institucije, ne podrivajući religioznost, ili otuđivanje verskih zajednica iz društva. Smatra se da je takvo uređenje međusobnih odnosa preduslov odbrane multireligijskog društva od nametanja verskih vrednosti i svetonazora jedne verske zajednice drugoj. Sekularizam nije usmeren na odvajanje religije od društva ili religijske svesti od političke akcije, već da izoluje državu od crkvene strukture, odnosno odvoji religijsku i političku vlast. Neki teoretičari smatraju da je sekularizacija dobra ne samo za državu već i crkvu jer, da nije tako, ona ne bi postojala ili bi se crkve u sekularnim državama borile protiv nje, ali i što permanentno na specifičan način čine.

RAZLIČITA TUMAČENJA SEKULARIZMA

Prema definiciji Kembridž on-line rečnika sekularizam predstavlja punu odvojenost religije od socijalnih i političkih aktivnosti države, odnosno stvaranje potrebne distance između religijskih i političkih autoriteta u društvu. Tome ide u prilog pozivanje na stav Isusa, koji je rekao: „Caru carevo, Bogu božje“, što se nekim religijskim krugovima očito ne dopada. Danas smo svedoci brojnih zloupotreba religije u političke svrhe ili ekstremnih primera nastojanja institucionalizovanja vrhovne verske vlasti čije primere vidimo, posebno u nekim islamskim i američkim državama.

Po mišljenju *nekih* zapadnih autora, sekularna država pojavila se radi zaustavljanja verskih sukoba koji su vođeni tokom 18 i 19. veka u Evropi. Sekularna ili svetovna država pojavila se prvo u katoličkoj Francuskoj nakon revolucije 1789. godine, a potom u protestantskim zemljama, posebno SAD. Za odnos religije i države u Francuskoj prihvaćen je termin *laicite* koji označava da je država laička (svetovna), a ne konfesionalna, ali gde se poštuje sloboda religije ili verska uverenja. Ovakav koncept uređenja međusobnih odnosa pravno je dobio okvir Zakonom 1905. godine, čime je izvršeno odvajanje crkve od države na principima: a) Republika garantuje slobodu savesti i slobodu ispoljavanja religije; b) Država ne priznaje niti podržava samo neku religiju već sve posmatra isto; c) Crkve i religijske zajednice mogu se organizovati kao ustanove privatnog prava. Prema tome, u savremenoj sekularnoj državi nema zvanične religije niti ateizma.

U engleskom jeziku u upotrebi je termin *secular state* (svetovna država) koji je dobio pravni osnov Prvim amandmanom na Ustav SAD –a 1791. godine, u kojem se kaže: „Kongres neće doneti nikakav zakon koji će neku religiju proglasiti za zvaničnu ili zabraniti njeno slobodno vršenje“. Prema američkim autorima, sekularizam karakterišu sledeći principi: a) Odvajanje crkve od države, što znači da se jedna drugoj ne meša u unutrašnju upravu; b) Odsustvo diskriminacije prema građanima

raznih religija ili uverenja; i c) Sloboda religijskog izbora, odnosno država nikoga ne prisiljava da praktikuje neku religiju ili uverenje². Vidljivo je da su osnovni principi sekularizma prvo prihvaćeni u katoličkoj (Francuskoj) i protestantskim zemljama i da su dosta slični.

Immanuel Kant ideju istine svodi na empirijsko iskustvo i teži da moralnost stavi na racionalne osnove, ističući da „bez jednoga Boga i bez sveta... velike ideje morale bi biti samo predmet odobravanja i divljenja ali ne i vrela smisla i delovanja³“. Francuska revolucija je delom ispoljila antireligijski sentiment ali on nije bio usmeren, kako zapaža Niče, protiv religije već protiv organizirane religije u liku Katoličke crkve koja je želela imati potpunu dominaciju u državnim poslovima. To potvrđuje da je sekularistički sentiment prvenstveno ukorenjen u verskom reformizmu, a posebno u protestantskom revoltu protiv religijske hijerarhije i centralizovane religije koja je nastojala ostvariti svoje ciljeve.

Karl Marks je religiju shvatao kao negativnu snagu i smatrao da sekularna država mora neutralizovati religiju i proterati je iz javne sfere. Marksov sekularizam religiju svodi na privatnu stvar kada je država u pitanju. Religija je, pisao je Marks, instrument u rukama privilegovanih klasa za održavanje društvene bede i ekonomske nejednakosti u određenom društvu. U djelu *Jevrejsko pitanje*, on govori o potrebi emancipacije čovečanstva i njegovog odvajanja od religije i time raščlanjivanje čoveka na jevrejina i građanina... religioznog čoveka i građanina smatrajući to političkom emancipacijom i prihvatljivom metodom odnosa čoveka i religije.

Niče je, kao i Marks, religiju karakterisao kao negativnu snagu koja je odgovorna za očuvanje moći pa je neprekidno vršila određen uticaj i slabila ljudsko društvo. Za razliku od Marksa, koji je religiju smatrao preprekom na postizanju univerzalne jednakosti, Ničeovo odbijanje religije i reformisanog hrišćanstva bilo je usmereno protiv egalitarnog duha koji neguje i promovise hijerarhijsko društvo⁴.

Tomas Hobs uvodi naučnu metodu proučavanja života i ponašanja čoveka koji živi u prirodnom stanju, hipotetičkom, stvarajući neku vrstu transpozicije ratnog stanja. U takvim situacijama čovek se ne ponaša prema ostalim kao ljudsko biće, već kao vuk, što dovodi do trajnog rata, gde su smrt i destrukcija pobjednici. Hobs ovim čoveka postavlja u središte, a Boga ostavlja po strani otvarajući put političkom liberalizmu. Izlaz iz straha i stanja trajnog rata je u čoveku kao racionalnom biću gde čovek/vuk oslanjajući se na svoj racio, stvara pakt sa drugim ljudima/vukovima. Ovaj društveni ugovor utvrđuje jednakosti za sve, gde se svaki pojedinac odriče

² Berger, Peter (1983): „*From the Crisis of Religion to the Crisis of Secularity*“, u: Douglas, Marry, Tipton, Steve (eds.), *Religion and America, Spirituality in a Secular Age*, Boston, Beacon Press.

³ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. Norman Kemp Smith (New York: Macmillan, 1929), s. 640.

⁴ Friedrich Nietzsche, *Beyond Good and Evil* (New York, NY: Vintage Books, 1966), s. 66.

apsolutne vlasti koju uživa i predaje je Leviatanu (biblijski – neman/sotona). Iako religija ima važnu ulogu u državi potrebno je urediti odnose i uspostaviti religijsku toleranciju što se može smatrati začetkom ‘odvajanja’ države od religije, odnosno autonomiji čoveka kao graditelja društveno-političkog sistema, kako to vidi Hobs. Prema tome, u pretpostavljenom prirodnom stanju (bez države, bez kontrole, bez regula društvene zajednice), individualni i društveni život čoveka brzo bi se pretvorio u haotično/ ratno/ stanje, zbog jednostavnog razloga – jer su ljudi, po svojoj prirodi, približno jednaki ali i sebični, pa bi svi htjeli sve. *Homo homini lupus est*. Strah i želja za održanjem stvara potrebu udruživanja na osnovu (društvenog) dogovora. U potrebi dogovora i udruživanja u državu iskazuje se čovekova nagoniska, ali i razumska priroda kao subjekta. Država je, stoga, rezultat ljudskog individualnog i društvenog delovanja i nastojanja na društvenom ugovoru koji će omogućiti život u zajednici bez straha. Odnosno, država nije nikakava božanska tvorevina, pa je i pitanje odnosa prema religiji uređeno racionalno, zaključuje Hobs.

Suprotno Hobsovom mišljenju, Džonu Lok razdvaja religijsko društvo od civilnog društva i ističe obavezu suda da štiti građanske interese a nijedan sud ne može menjati veru pojedinca ili ga prisiliti na priključenje nekoj drugoj crkvi. Ipak po Lokovoj teoriji, verska tolerancija je ograničena i ne treba je primenjivati na ona verovanja koja bi štetila javnom redu i miru, što je slučaj sa crkvama čiji pripadnici iskazuju poslušnost spoljnom autoritetu (kao što je papa kod katolika). Prema Loku ovo važi i za pripadnike ostalih religijskih uverenja, bez obzira što muslimani ističu nespojivost njihovog morala s engleskom civilizacijom, ili ateisti koji imaju drugačija moralna načela. Prema tome, teorija sekularizma od prvih liberala razvijala se kroz francusko – kantovsku ideju prosvetiteljstva preko proklamacije Prava čoveka i građanina (1789) kojom su utvrđene obaveze države da svakom građaninu pojedincu, garantuje prava, nezavisno od njegove religije, etničkog ili socijalnog porekla, što je predstavljalo realnu osnovu za političko-institucionalnu sekularizaciju društva.

Prema tome, savremenu političku ideologiju sekularizma promovisu prosvetitelji naglašavajući jednakost, slobode savesti i ubeđenja, te vladavinu zakona čime je srušen stari režim Evrope. Prvi zagovornici odvajanja države od crkve Dekart, Hobs, Lok i Ruso nisu podrivali religiju ili veru ljudi u sveto, već postavljali reformističke ideje odnosa države i religije. Dekart je tvrdio da „izvesnost i istinitost svega znanja zavisi jedino od svesti o istinitom Bogu, do mere da se nema savršenog znanja o bilo čemu drugom.⁵“ Dakle, Bog je garant istinitosti te, u tom smislu, potvrđuje moć čovekovog racionalnog mišljenja, jasne i razgovetne spoznaje. Tako i kad je u pitanju izgradnja društvene zajednice jer se religija, kao uverenje, distancira od mogućnosti jasne i razgovetne percepcije društvene zajednice. Prosvjetiteljski filozofi su se, redom, opredeljivali za sekularizam i religijsku toleranciju. Monteskje zagovara državu sa podelom

⁵ Rene Decartes, *Meditations on First Philosophy*, trans. John Cottingham (Cambridge University Press, 1986), 49.

vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku što će, kao načelo, kasnije biti prihvaćeno kao osnova parlamentarne demokratije. Volter se, srčanošuć prosvetiteljskog revolucionara, bori protiv svih predrasuda i fanatizma, a za slobodu, napredak, versku toleranciju. Oštar je prema iskazanom fanatizmu crkve, ali ne želi ni ateizam jer je „štetan“ za društvenu zajednicu. Zbog toga, kaže Volter, „kad bog ne bi postojao trebalo bi ga izmisliti“, jer je „potreban“ društvu. I Žan Žak Ruso je kritičan prema načinu predstavljanja i praktikovanja religije u društvu, ali je uvažavao potrebu verske odanosti i vere za modernu državu kako bi ona efikasno funkcionisala u interesu svih građana. On je zagovarao "civilnu religiju" kao društveni ugovor i zakone kao pozitivne dogme gde nema mesta netoleranciji i sukobima u društvu⁶.

Iz mnoštva različitih pogleda na sekularizam izdvajaju se osnovni principi odnosa države i religije: sloboda vere i uverenja, pri čemu su granice iskazivanja vere ili uverenja date u skladu sa međunarodnim aktima; odvajanje crkava i verskih zajednica od države, što znači da država ne može priznati status državne vjere ni jednoj veri ili verskoj zajednici; da se država nema pravo mešati u unutrašnju organizaciju i poslove crkava i verskih zajednica ili uticati na izbor verskih poglavara; građanski status pojedinca nije vezan za religiju, što znači da obim prava i dužnosti pojedinaca ne zavise od njegove religije ili uverenja i da je zabranjena diskriminacija na osnovu vere ili uverenja.

Grace Davie u svojoj studiji o religiji u zemljama Zapadne Evrope definiše pojam „believing, not belonging – verovanje, ne pripadanje“ ističući da mnogi Evropljani ne idu u bogomolje ali veruju. „Religija i dalje utiče na skoro svaki vid ljudskog društva – ekonomski, politički, socijalni i kulturni i ruši uverenje liberalnih političara i sociologa da modernizacija nužno vodi opadanju uticaja religije“⁷.

Prema zapadnim autorima, sekularnim državama se ne smatraju države koje favorizuju ateizam ili vrše diskriminaciju religije ili uverenja kao što je bio slučaj sa bivšim Sovjetskim Savezom. Donald Eugene Smith, u studiji Indija kao sekularna država, definiše sekularnu državu kao „državu koja garantuje pojedinačnu i kolektivnu slobodu religije, koja reguliše odnose prema pojedincima kao prema građanima bez obzira na njihovu religiju, kao i političko stanje gde se ne favorizuje neka religija ili se država meša u religiju.“⁸ Smitov koncept sekularne države u liberalnoj demokratiji ima tri karakteristična odnosa: *Odnos religije i pojedinca* koji predstavlja princip slobode religije i znači da je svako slobodan da odabere da veruje ili ne; *Odnos država i pojedinac* utvrđuje građanski status kao skup prava i obaveza koje trebaju postojati između pojedinca i države. Jednakost građana proizlazi iz osnova da su građani faktor suvereniteta, a

⁶ Jean-Jacque Rousseau, *The Social Contract*, trans. Maurice Cranston (London: Penguin Books, 1968), s. 186.

⁷ Davie, Grace: *Religija u suvremenoj Evropi*. Mutacija sjećanja, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2005. s. 46.

⁸ Donald Eugen Smith, *India as a Secular State* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963), s. 4-8.

religijska uverenja ne smeju uticati na njegovu poziciju; i *Odnos između države i religije* osnova je uređenje demokratske države iz svetovnog izvora, a ne iz verskih nadzora. Religijske grupe su autonomne i same se organizuju i deluju po vlastitim opredeljenjima.

Načelo jednakopravnosti građanina pred zakonima temelj je liberalne demokratije. Iz toga država izvodi svoju neutralnost kao najbolji način da se jednakopravnost sprovede u društveno-političku praksu određenog društva. Odvojenost crkve i države, mora obezbediti i garantovati religijski pluralizam u savremenom društvu. Razdvajanje kao politički koncept, znači da se crkva ne može mešati u politiku i rad države, ali isto tako država se ne može mešati u oblast religije.

Međutim, ukoliko u državi ne bude prihvaćen sekularizam uslediće religijska ofanziva koja može proizvesti teokratije jer smo svedoci sve ofanzivnijeg delovanja verskih zajednica. Teokratija je grčki izraz koji označava vladavinu Boga, oblik državnog uređenja gde navodno Bog vlada preko sveštenstva ili verskih poglavara kao njegovih zastupnika, što je izraženo kod starih Izraelaca, papske države Vatikan, Vrhovnog iranskog verskog poglavara Ajatolaha, itd. Proizlazi da je teokratija oblik vladavine u kojoj religija ili vera igra dominantnu ulogu u regulisanju većeg broja društvenih poslova. U teokratskim društvima verska struktura je komplementarna strukturi vlasti ili čak u određenim slučajevima dominira nad njom. Iran, Izrael, S. Arabija, i Vatikan, gde je primetna teonomija (teos - Bog i nomos - zakon) odlučujući uticaj verskih poglavara.

Zapadnoevropski sekularizam treba razmatrati kao analizu politike teorije i istorije političkih ideja i socio-političko proučavanje institucionalnih dešavanja u Evropi koja su proizvela liberalna i demokratska društava u kojima su religija i politika dva domena delovanja prinuđena da deluju u zajedničkom interesu građana. Sekularna i demokratska država ne može zabraniti i izbaciti religiju iz javne sfere života, a da pri tom ne dovede u pitanje demokratska načela te države, kao što su sloboda religije, sloboda mišljenja, govora, ujedinjavanja i udruživanja. Opredeljenost za vladavinu prava i njegovo poštovanje ograničeno je prema slobodi i primenjuje se kao i za društveno, političko ili drugo pravo.

Diferencijacija religije i politike evidentna je kod zemalja koje imaju državnu crkvu (poput Engleske, Škotske i Grčke), preko onih koje religije priznaju kao službene (protestantizam i katolicizam u slučaju Austrije i Njemačke, katolicizam u slučaju današnje Španije (Ustav priznaje razdvajanje crkve i države, ali ističe značaj katoličke religije u španskom društvu), do država gde je došlo do potpunog razdvajanja države od religije. Treba istaći, da liberalno i demokratsko društvo ne karakteriše položaj same religije, nego vladavina prava i jednakopravnost građana⁹. U demokratiji ovakav odnos proizlazi iz jednakopravnosti pred zakonom koji poštuje i štiti individualna prava građana, među kojima i pravo na slobodu savesti i praktikovanje religije.

⁹ *Religija i sekularne država...* prof. dr Carmen López Alonso, Laičnost ili odvajanje države od religije u zapadnoevropskoj tradiciji

Danas, o ulozi islama i muslimana uopšte, na međunarodnoj sceni, postoje različita gledišta koja se mogu posmatrati na razne načine. Francis Fukujama, pod snažnim dojmovima filozofije Hegela ističe teoriju kraja istorije u međunarodnim odnosima. On kaže da su silaskom komunizma sa scene dva rivala liberalne demokratije komunizam i fašizam doživela poraz i da je čovečanstvo došlo do kraja usavršavanja ideologija, odnosno da je nastupio krajnji oblik ljudske vlasti. Po njegovom mišljenju religija, pa ni islam nemaju neku osobitu snagu i ulogu na međunarodnom polju¹⁰ pa je moguć otpor samo u pojedinim oblastima društvenog života.

Suprotno njemu, Samuel Huntington veruje da se istorija nastavlja a u narednim decenijama usled ekstremnosti prethodi sukob na međunarodnoj sceni koji se prenosi sa nacionalnih država na nivo civilizacija. Budućnost sveta zasnivaće se prema njemu, na odnosima među civilizacijama, što znači da će islam zauzeti vrlo značajno mesto i ulogu u međunarodnim odnosima¹¹. Američki strateg Bžežinski kritikovao je Huntingtonovu teoriju predviđajući novu svetsku geopolitičku realnost gde osnovni problem Zapada nije islam već zapadni sekularizam¹².

Islamski teoretičar Seid Nasr kaže da je Huntingtonov stav opasan jer civilizacije usmerava u pravcu neizbežnog sukoba predviđajući sukob islamske i Konfesionalne civilizacije u budućnosti. Nasr sukob civilizacija ne smatra osnovnim problemom savremenog sveta i problem usmerava u pravcu sukoba vernika i nevernika. Bernard Levis naglašava da je islam najuticajniji kreator opšteg mišljenja u muslimanskim zemljama¹³ jer čini svetsku religiju gde je na sceni koncentracija snaga oko njega.

POGLEDI RELIGIJA NA SEKULARIZAM

Islam i sekularna država

Političke metode koje su primenjivali muslimani u prošlosti bile su direktno vezane za njihove društvene strukture, ekonomski i tehnološki razvoj i političko iskustvo koje može biti model modernog islamskog modela države koja je verna islamskim vrednostima, smatraju islamski teoretičari. Za islam je važno poštovanje šerijatskih pravnih normi u sekularnoj državi jer ona tj. ustavno, upravno, krivično i međunarodno pravo uređuje odnose. Međutim, savremena iskustva govore da se šerijatske norme ne mogu primeniti u sekularnoj državi. Kada se kaže da verski aspekt norme (dijaneten) važi, a sudski aspekt se ne primenjuje, to znači da se ta norma transformiše u versko-moralno pravilo. Zina je za muslimane u sekularnoj državi veliki greh (kebair) i moralno neprihvatljivo ponašanje, ali ne predstavlja krivično delo (džerime), pa se sankcija (hadd) ne koriste.

¹⁰ Francis Fukuyama, "The End of History and the Last Man", (London, Hamish Hamilton, 1992).

¹¹ Samuel P. Huntington, "The clash of Civilizations", Foreign Affairs (1993).

¹² Zbigniew Brzezinski, "Weak Romparts of the permissive west", *New perspectives quaterly*, Vol. 10, No 3, (summer 1993).

¹³ Bernard Lewis, "The return of Islam", *Commentary*, Vol. 61, No 1, p. 39-49.

Teškoća se javljaju u kombinovanju narodne vladavine i islama u državama koje nameću islamsko pravo. U studiji „Ciljevi islamske države“ islamski teoretičar Ebu-I-A'la Mevdudi, izdvaja dve vrste ciljeva koji se postavljaju pred islamsku državu: negativni ciljevi „kao što je odvracanje agresije i očuvanje slobode naroda i odbrana države, i pozitivni ciljevi kao što je zabrana svih stvari koje je Kur'an osudio¹⁴“. Mevdudi zaključuje, da se afirmaciju državnih ciljeva treba temeljiti na sveobuhvatnosti ciljeva Šerijata. U ovom smislu, islamska država potpuno dominira u totalitarnim i autoritarnim državama i ne dozvoljava mešanja državnih funkcija za pravnu dimenziju Šerijata, posebno moralnu i obrazovnu dimenziju.

Mnogi muslimani sekularnu državu vide kao snažan instrument za eliminisanje verskog nasleđa i zanemarivanje moralnih učenja za javni život. Muslimanske percepcije sekularizma ne formiraju se kroz razumevanje cilja i istorijskih uslova zapadnog sekularizma, već pod uticajem muslimanskog iskustva sekularnog dogmatizma i netolerantnosti države u savremenim muslimanskim društvima. Populističke islamske grupe reagujući na sekularizam predlažu koncepciju države koja, iako različita po suštini, ima isti cilj i formu kao i sekularna država da obezbedi vladavinu izabраниh koju ne prihvataju islamski sekularisti ne prihvataju zapadni sekularizam jer ga vide kao instrument vladajućih struktura pa time potrebu da islamska država nametne islamski zakon celom društvu, kaže Loaj Safi u studiji Islam i sekularna država¹⁵.

Elementi porodičnog i imovinskog prava po šerijatskim normama su relevantni za muslimane i u sekularnoj državi. Dolazi do transformacije šerijatskih normi u verske i moralne norme muslimana pa treba utvrditi mehanizme za tumačenje stavova i njihovu primenu. Stav značajnog broja islamskih teoretičara je da muslimani Evrope trebaju potpuno reformisati sekularne države sa islamskom tradicijom jer smatraju da posedovanje personalne autonomije nije dovoljna za očuvanje islamskog identiteta.

Ideologija Al Kaide (al Qaeda) bazirana je na vahabizmu ili salafizmu, nazvanom po Mohamed ibn Abdulu Vahabu (1703-1792) i razlikuju se od Sunita po tome što reči proroka Muhameda shvata i tumači doslovno, negirajući verske izražaje u slikama, muzici, fotografiji zbog čega druge sledbenike islama smatra hereticima. Dobro je poznato da danas Saudijska kraljevska kuća¹⁶ živi u simbiozi sa vahabijskim religi-

¹⁴ Abu al-Ala al-Mawdudi, *Nazariyyat al-islam wa Hadyuh* (Jeddah: Dar al-Saudiyyah, 1985), 47.

¹⁵ [www: Bosanskialim.com/rublike/tekstovi/Louay M. Safi, Islam i sekularna država](http://www.Bosanskialim.com/rublike/tekstovi/Louay_M._Safi,_Islam_i_sekularna_drzava)

¹⁶ Do uspona porodice Saud u Saudijskoj Arabiji na vlast vahabizam je bio mala sekta slabog uticaja. Pobedom Ibn Sauda nad plemenom Hashemitom 1925. godine uz pomoć Britanaca i ulaskom u Meku vahabizam postaje službena religija Saudijske Arabije. Prema svedočenju Saida K. Aburisha, kada je Ibn Saud osvojio Riad, vahabije su spalile 1200 ljudi (nevernika). Do 1932. godine preko 400 hiljada ljudi je ubijeno u oružanim akcijama, isto toliko javno je smaknuto, a 350 hiljada je masakrirano i preko milion proterano iz zemlje. To je za državu koja broji 4 miliona stanovnika isuviše veliki broj, a počinjena zverstva nisu bila do tada u Arabiji videna.

jskim vodstvom¹⁷. Mnoge islamske države danas strahuju od uticaja vahabija. Alžir vodi pravu borbu sa pokretom salafista, uveženim iz Saudijske Arabije osamdesetih godina. U Pakistanu brojni studenti iz Malezije i Tajlanda dolaze nakon školovanja u Arabiji i uključuju se u borbe u Afganistanu, ili su pak huškači borbe protiv hrišćana u Nigeriji i Indoneziji. Alžir, Tunis, Jemen, Egipat i druge države su pod uticajem Salafističkog pokreta, ujedinjenog sa Al Kaidom.

Vahabizam se smatra protivzapadnom i protivmodernističkim pokretom islama. Kako kaže Džon Esposito, tvorac vehabizma Mohamed ibn Abdul Vahab želeo je očistiti islam. Za Abdula „islam su pretnja drugi muslimani koji su poprimili lokalne običaje i zaboravili pravi islam. On je smatrao da islam treba pročititi od nevernika i vratiti se korenima, Kuranu i Muhamedu”. Po vahabizmu, kaže profesor Esposito, islamsko društvo ide ka šarijatu, islamskom verskom zakonu. Graham Fuller, bivši visoki službenik CIA-e i autor knjige „Politika islama” piše: „vahabizam se povezuje sa najkonzervativnijom od četiri glavne škole u islamu i nema toleranciju za druga verska učenja, zbog čega je potpuno ekstreman”.

Teoretičari se razilaze oko toga do koje je mere Al Kaida logičan nastavak vahabizma. Graham Fuller smatra da kod Al Kaide postoji veza između vahabizma i protivzapadnog raspoloženja što nudi dokaz za otpor mudžahedina sovjetskoj okupaciji u Afganistanu kojeg su poticali i finansirali bogati Saudijski, uključujući Osamu bin Ladenu. Brojne terorističke organizacije su kasnije vrbovale te borce za svoje pripadnike i realizaciju svojih ciljeva. Veza vahabizma i terorizma stvara kontroverze među stručnjacima islama ali većina analitičara se slaže da netolerantna i isključiva verska učenja mogu lako prerasti u mržnju i nasilje.

Realnost pokazuje da islam igra sve značajniju ulogu u međunarodnim odnosima jer se ljudi u velikom broju nakon pada komunizma što je izazvalo razočarenje ljudi i dovelo do vraćanja religiji¹⁸. Osim trenda povratka religiji u nekim državama postoji i proces jačanje sekularizma i ateizma. Iako u različitoj meri, mnogi zagovornici pojedinih opredelenja zalažu se za ostvarenje svojih ciljeva, a posebno mobilizaciju vlastitih snaga osloncem na religiju¹⁹. Slom komunizma i pobjeda islamske revolucije u Iranu, prema rečima Freda Holidēja profesora Univerziteta u Londonu, pomogao je širenje islama pa je društvo svoje principe, ciljeve i

¹⁷ Ovaj ogranak islama širi se novcem kralja koji gradi škole i svetišta u siromašnim islamskim državama, školuje religijski kadar i štampa na milione vahabijskih knjiga. Danas u 22 arapske države živi oko 280 miliona Arapa, uglavnom siromašnih koji za svoje probleme okrivljuju korupciju u državama i zapadni uticaj. Vahabije svoje frustracije smanjuju poticanjem mržnje prema liderima, strancima i drugim muslimanima hereticima.

¹⁸ Robin Wright, „Islam, democracy and the west“, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No 3 (summer 1992), p. 131-145.

¹⁹ J. Haynes, „Religion in the third world politics“, *Buckingham Philadelphia*, Open Univesity, press 1993, p. 4.

na unutrašnjem i spoljnom planu zasnovalo većim delom na religiji²⁰. Odgovor na krizu identiteta islama zapadna civilizacija nije adekvatno odgovorila, što je izazvalo velike nesporazume. Uz to, islam danas zauzima važno mesto na strateški važnim područjima sveta i stoga ima snažan uticaj na krizna područja. Reakcija je to na tokove globalizacije kulture zbog čega se na međunarodnoj sceni može posmatrati kao otpor. Neki islamski teoretičari smatraju da zapadne države duže vreme islam predstavljaju kao novog neprijatelja umesto komunizma, što sa druge strane rađa izrazitu netrpeljivost prema evropskoj i svetskoj civilizaciji uopšte.

Odnos pravoslavlja prema sekularizmu

Stvarnost pokazuje da su mnoge funkcije sekularne države poverene civilnim institucijama, uključujući obrazovanje, zdravstvo, zakonodavstvo i sl. Država se danas u načelu, najvećim delom, bavi pitanjima bezbednosti i odbrane, odnosno zakonodavnom sferom što u osnovi predstavljaju poslednju instancu na pitanjima administracije pravde. Ovakvo razumevanje državne vlasti oslobodilo je verske zajednice od intervencije države i službenika koji su u prošlosti bili veoma skloni nametanju verski utemeljenih vrednosti i ideje svim članovima društva.

Ustav Republike Srpske garantuje slobodu veroispovesti i verske zajednice stavlja u jednaku poziciju pred zakonom u vršenju verskih poslova. Međutim, evidentno je da se Srpska pravoslavna crkva proglašena za „crkvu srpskog naroda i drugih naroda pravoslavne vere“ čime je ona zauzela bolju poziciju od drugih što predstavlja privilegovanu poziciju, sa velikim mogućnostima uticaja na zakonodavnu i izvršnu vlast ili/i indirektno učešće u najvažnijim segmentima društvenog života. Svedoci smo da su čitav rat, i deceniju kasnije, predstavnici Srpske pravoslavne crkve bili uz skute političara zauzimajući prve redove na skupštinskim zasedanjima i državnim manifestacijama i uživali pogodnosti takve pozicije kao nikad pre. U tom vremenu nije se moglo sestiti u funkcionersku stolicu ako se ne položi zakletva pred verskim službenicima u crkvi, što je na određen način doprinisilo mešanju religije u državne poslove.

Srpska pravoslavna crkva kao glavna, politički centralna religijska institucija, ima izuzetnu poziciju u društvu. Ona je, naime, iznad države, iznad društva, iznad ostalih građana. U političkom smislu, ona se ponaša kao nekakva vlada u senci. Dakle, svaki čas političari idu u Patrijaršiju ili neko drugo mesto da objasne svoje političke stavove, tako da se Crkva bavi državnim poslovima, međunarodnim sporazumima preuzimajući na sebe nedvosmisleno političku ulogu. Pri povratu nacionalizovane imovine, oni su prvi uvek na redu, ali i za penzije, za oslobođenje od poreza, iako žive u skupocenim luksuznim parohijskim i eparhijskim domovima²¹.

²⁰ Fred Holliday, „The Iranian Revolution and its indications“, *New Left Review* (nov. – dec. 1987), p. 13.

²¹ Milan Vukomanović, političko pravoslavlje <http://www.republika.co.rs/556-557/14.html>, preuzeto 16.09.2013.

U sekularnoj državi stanovnici su građani koji imaju religiozna uverenja, moralne stavove, kulturne nazore i to država toleriše. Međutim, verske zajednice hoće da svoje nazore pretoče u vlastitu ideologiju, koju permanentno stvaraju. Upravo suprotno, državopolitička ideologija niti ima bit religijskog niti njegove dimenzije, što u brojnim krugovima podrgejava netrpeljivost i sukobe verskih zajednica i državnih institucija. Zbog toga crkva teži dominaciji nad društvenim i državnim strukturama.

Sekularnost pluralnog društva izazov je religijama na služenje vlastitom slobodom vere, ali i na poštovanje vere drugih. „Mir u svetu ne zavisi od mira među religijama, ali religijski konflikti imaju svaki put mogućnost potpaliti široke požare na političkom području“. Uz mogućnost zloupotrebe delovanja i poverenja vlastitih članova, religije mogu vrlo snažno pozitivno i negativno uticati na socijalnu zbilju²². Međusobne optužbe verskih zajednica tokom proteklog građanskog rata u Bosne i Hercegovini nisu prevaziđene bez obzira na susrete verskih poglavara jer je Srpska pravoslavna crkva od strane svih nacionalnih i verskih institucija, optuživana, ne samo za prećutkivanje srpskih ratnih zločina, nego i za navodno, blagosiljanje zločina srpske vojske, što održava stalne tenzije.

Psiholog Vladeta Jerotić, kaže: „Mada se mnogo šta izmenilo u psihičkom pa i karakternom svojstvu srpskog čoveka, samim tim i srpskog naroda, a onda i njegove crkve... ne bi trebalo da postoje, ni danas, ubedljivi i opravdani razlozi za pojavu, prema drugim narodima i religijama netrpeljivih ili fundamenalističkih težnji unutar srpskog pravoslavlja“. U kritici stanja psiholog Jerotić ukazuje na pristup dilemama koje su česte: "Kako bi drugačije trebalo da reaguje, pitaće se, srpski narod ili pojedinci u tom narodu, na ponovljeno ugrožavanje njegovog opstanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji su ugroženi, agresivnom i fundamentalističkom pretnjom ...nacionalnih predvodnika u rimokatoličkoj Hrvatskoj i muslimanskom delu Bosne i Hercegovine?²³“

U savremenosti reč – sekularizam, značenjem se multiplikuje, a mnoštvo značenja često nema veze s njenim izvornim značenjem nego povremeno znači nešto neodređeno. Profesor, protojerej Dimitrije Kalezić dodaje da je to idejni i misaoni deformitet, bez jasnog i određenog značenja i cilja. Nastao je, kako on kaže, jedan značenjski konglomerat u kome svako ima pravo na sve, ne zna se šta i čiji smisao i nadležnost... i otvoren je prostor za sukcesiju nesporazuma. Danas u interpretaciji ideologa sekularizma to je široko divergentno značenje od religijske i teističke, do otvoreno i aktivno antireligijske i antiteističke koncepcije pojedinca i grupe ali i kolektivne svesti društva uopšte.

Srpska pravoslavna crkva i dobar broj njenih arhijereja prihvata koncept političkog pravoslavlja, iako ga tako ne naziva. Crkva se stavlja u poziciju nekakvog nosioca i čuvara simboličkih resursa. Ako se Srbi budu

²² McGuire, M.: Religion. The Social Context. Fourth Edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont, CA 1997. s. 185-272.

²³ www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2001/11206-doss-01-07.htm

bavili samo onim što im nudi Srpska pravoslavna crkva, spas duša, onda će oni dići ruke od svega ovozemaljskog i stvarno postati „nebeski narod”, uživajući sa nebeskih visina u kuknjavi čovečanstva nad njegovom sudbinom, kaže Radovan Marjanović, u reviji Kolubara²⁴. Ona ne želi ograničavanja iako je njen osnovni zadatak, a što ne radi nijedna druga organizacija da vlastitu aktivnost usmeri na spasavanje naroda.

Sekularizam je, spojen s prosvetenošću, ideologijom, prizemnim polureligijskim značenjima koja u nazivu nema nikakvog lingvističkog ili drugog utemeljenja. Taj pojam, je prema mišljenju protojereja Kalezića, prostor i žarište nesporazuma. A izvor i polazište Crkve, odnosno njen pogled na svet, je od ličnog i natprirodno Boga corpus delicti, moralnog kodeksa²⁵, Međutim, ovakav stav je posledica najnovijih otklona državnih administracija srpskih država od religije i njenog uticaja na društvo.

Danas ne postoji jedan konsenzus, između aktera civilnog društva i drugih aktera, akademske javnosti, kulturne javnosti, obrazovne javnosti oko temeljnih vrednosti koje su ugrađene u Evropu i Evropsku uniju i oko kojih postoji konsenzus. To je konsenzus oko demokratske političke kulture i oko nekih temeljnih pojmova koji su deo sekularne evropske tradicije u Evropi. Oni nisu oblikovani prema nekakvim hrišćanskim principima, ni prema islamskim, jevrejskim ili bilo kojim drugim. Oni su internacionalni po svom karakteru i prepoznaju se kao demokratija, ljudska prava, politički pluralizam i individualna ljudska prava.

Država je ustavno – pravno definisana kao sekularna, međutim, to smeta strukturama moći u partijskoj državi kojima ne odgovara odvojenost od Crkve, ali i same crkve koja neće da budu odvojena od države, iako bi to morale biti po zapovesti Isusovoj „Caru carevo a Bogu božje“. Crkva ima pravo na imovinu kao i svako pravno lice ali ona postaje veleposednik jer je trećina Fruške gore data crkvi. U sekularnoj državi vekovima postoji princip, da je sva imovina u državi svojina te države a moderna država sekularna i demokratska u znak poštovanja vernika ustupa verske objekte građanima na besplatno korišćenje. Još nema zakona o denacionalizaciji, a neki vrše sumnjive privatizacije te imovine što otvara vrata korupciji i zloupotrebama. U školama je uvedena veronauka i niko ne zna kako će se ubuduće normirati naučna dostignuća u odnosu na postojeće dogme. Sve je veći interes verskih poglavara da učestvuju na državnim manifestacijama i rešavanju nacionalnih i državnih pitanja. I nažalost, postojeće državne strukture na takve političke stavove verskih poglavara Srpske pravoslavne crkve najčešće čute, zaključuje sociolog religije Mirko Đorđević.

Gde je država, posebno sekularna država ako je uopšte ima. To nikom jasno nije, a javnost je zbunjena jer se ne znaju granice kanonskog i državnog javnog prava i svako ih tumači na svoj način. Da nevolja bude veća država je pristala da prizna samo neke ”tradicionalne crkve” a ostale su po strani. Vrhunac ideološkog cinizma je u činjenici da su gotovo sve

²⁴ www.revija.kolubara.info/sh/121/20/1042/

²⁵ *Religija i sekularne država*., ... Protojerej – stavrofor prof. dr. Dimitrije Kalezić

tradicionalne crkve pristale da jedna među njima na neki način najtradicionalnije. Na pitanje da li je savremena srpska država sekularna nema pravog odgovora jer ono što čine pojedine institucije dodvoravajući se verskim poglavarima prevazilazi sekularni princip potpunog razdvajanja religije od države i vodi desekularizaciji.

Katoličko gledanje na sekularizam

Vreme teokratske vlasti je prošlost zbog čega je u pluralnim društvima neprihvatljivo uspostavljanje nekakve državne religije. Pripadnici većine religija u Evropi i SAD smatraju odvojenost crkve od države normalnim uređenjem. „Amerikanci su razdvojili crkvu i državu kroz federalni ustav, iako sebe smatraju hrišćanima i pretežno protestantima, oni su stvorili radikalno novo društveno stanje za religiju^{26c}. Katolička crkva pod sekularnošću ne podrazumeva borbenu ideologiju nego postor za religijsku i političku slobodu u kojoj može da ostvaruje svoje ciljeve, ističe monsijor prof. dr Mato Zovkić, navodeći da je normalno istražavati religijske i duhovne vrednosti bez pretnje po nečiji integritet ili život²⁷.

U skladu sa savremenim tendencijama regulisanja odnosa crkve i države Kongregacija za nauk vere u *Doktrinalnoj noti o nekim pitanjima vezanim uz sudelovanje katolika u političkom životu* iz 2002. godine podseća katolike i druge ljude da je građanska i politička sfera nezavisna od religijske i crkvene²⁸. Time Katolička crkva ističe da dobro svih građana jedne države i cele ljudske zajednice traži poštovanje i unapređenje temeljnih ljudskih prava, blagostanje ili razvitak duhovnih i materijalnih dobara, mir i bezbednost grupa i njezinih članova. Zato je „zadatak države braniti i inicirati opšte dobro u interesu svih²⁹”. To govori da se laičnosti u katoličkim krugovima, bar verbalno, daje vrlo značajno mesto posebno u pluralističkom društvu čime je ono usmereno ka efikasnim komunikacijama među raznim duhovnim tradicijama i nacijama. Tako se laičnost i sekularnost države podudaraju jer je sekularna država pravedna i demokratska za sve subjekte jednog društva.

Vrhbosanska katolička teologija organizovala je novembra 2004. godine okrugli sto na temu: „Religijske zajednice u BiH i sekularno društvo“ kojim se htelo ukazati na nužnost podrške sekularnoj državi u multireligijskom društvu. Profesor Enes Karić iz Sarajeva govoreći o sekularnoj državi, civilnom društvu i religijskim zajednicama u BiH istakao je mogućnost konstruktivne saradnje religijskih zajednica i sekularnog društva koji su šansa opšteg napretka: „Sekularno društvo (proteklih pedeset i

²⁶ Albanese, c. l.: *Amerika – Religije i religija*, Office of Public Affairs Embassy of USA Sarajevo 2004. s. 459.

²⁷ *Religija i sekularne država: ...* msgr. prof. dr Mato Zovkić, Katoličko gledanje na religije u zemljama tranzicije

²⁸ Kongregacija za nauk vjere: *Doktrinalna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkom životu* (iz 2002. godine), Udruga Obiteljski centar, Zagreb, 2007. br. 6.

²⁹ *Katekizam Katoličke Crkve*, Glas Koncila, Zagreb 1994 (poglavlja “Ljudska zajednica”, br. 187-1948 i “Vlast u građanskom društvu”, br. 2234-2246, s. 554-557).

više godina u Evropi) ne tumači se, ne realizuje se, ni kao antivjersko ni kao ciljano i angažirano ne-vjersko..! Naprotiv, sekularno društvo ili sekularna društva Evrope nakon Drugog svjetskog rata pokazala se pozitivnom tekovinom, kao otvorena, kooperativna i inkluzivna realnost spram mnoštva religijskih segmenata i entiteta, ali i spram verskih izazova i zahjeva koji su se pojavili na modernoj evropskoj pluralističkoj sceni³⁰.

Sekularizam traži da se država ne meša u verska pitanja ali i sprečava da se verske dogme pretvore u političke zakone. Radi primera, Hrvatska je deklarativno sekularna država ali su njene zakonodavne i izvršne institucije dugo vremena bile pod direktnim uticajem crkve. Prema mišljenju nekih autora, sekularizam podrazumeva da na javnim prostorima budu postavljeni službeni simboli zajednički svim građanima, a ne samo katolički simboli. Slično je u Zapadnoj Hercegovini u kojoj su raspela nalaze u svakoj učionici u školama, verski katolički simboli vise sa zidova svih javnih institucija, sudova i bolnica. To znači da se brojni društveni krugovi zalažu za osnovne principe sekularizama, a u suštini Hrvatska katolička crkva nastoji zadržati dominantnu poziciju u usmeravanju i rešavanju društvenih pitanja, koja je ostvarivala proteklih dvadeset godine.

Hrvatska jest sekularna država, i to ne samo po slovu Ustava. Međutim, poslednjih meseci dolazi do otvorenog sukoba crkve i države, kako institucionalne crkve, tako i katoličkih laičkih organizacija. Pre svega, spor je oko zdravstvenog vaspitanja koje je uvedeno u škole. Katolička crkva smatra da je zdravstveno vaspitanje, posebno deo "spolnoga odgoja" uveden pod uticajem homoseksualnih lobija kako bi se deca učila da homoseksualnost nije bolest nego nešto prirodno. U skladu s tim, svedoci smo inicijative katoličkih udruženje za uvrštavanjem u ustav stavke da je brak odnos između muškarca i žene, a ne dva ljudska bića.

Poznati protestantski teolog Jurgen Moltman rekao je: ili će religija potpuno prihvatiti postavke savremenoga društva i postati zapravo jedna od organizacija savremenog društva, što se na Zapadu vrlo često događa, tj. da postaje socijalna posluga, ili će se zbog te sekularizacije crkva potpuno zatvoriti u samu sebe, u svoje dogme, u svoje tradicije³¹. Odnos crkve, hrišćanstva prema sekularizaciji treba da doprinosi prepoznavanju prava i mogućnosti svih onih članova određenog društva koji su bili stigmatizovani putem takvog hrišćanskog pogleda na svet.

Takođe, mnogi Hrvatsku smatraju katoličkom zemljom³². Ustav Hrvatske u čl. 40. garantuje slobodno izražavanje vere ili bilo kojeg drugog uverenja što se tumači kao slobodno izražavanje vere, po mogućnosti

³⁰ Karić, E.: "Sekularna država, civilno društvo i religijske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prilog konstruktivnom čitanju sekularnog duha sadržanog u 'Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini'", Vrhbosnensia IX (2005), 1, 97-103. 47.

³¹ Zoran Grozdanov, <http://www.republika.co.rs/556-557/14.html>, preuzeto 16.09.2013.

³² Sekularna država zvana čežnja, nedelja 6. rujna 2009. godine Katolička Hrvatska, preuzeto 05.09.2013.

jedine ispravne, inaugurisane državne. Uticaj Katoličke crkve je snažan zbog činjenica da je Hrvatski Sabor 1997. godine ratifikovao Vatikanske sporazume (četiri sporazuma između Hrvatske i Svete Stolice). Od tada je Katolička crkva dobila zakonsko pravo na veronauk u školama i vrtićima, vojne predstavnike, predstavnika u Veću HRT-a i radio i TV emisije, i na određen način teži sudelovati u donošenju zakona. Svedoci smo žestokog otpora Katoličke crkve uvođenju zdravstvenog obrazovanja u školama (sa seksualnim odgojem), postavljanje dvojezičnih natpisa sa ćirilicom u Vukovaru i drugim mestima, te otpora odluci Vlade Hrvatske na čelu sa Zoranom Milanovićem da se na državnim manifestacijama više ne organizuju verske ceremennije, jer je to u duhu evropske tradicije.

Odnos između države i religije u jevrejskoj tradiciji

Jevrejska dijaspora ima istoriju dugu preko 2000 godina i pitanje odnosa između države i religije jevrejskog političkog entiteta oduvek je bila čisto teoretske prirode. Postavlja se pitanje, koji bi religijski izvor u jevrejskoj tradiciji opravdao legitimitet vlade koja nije jevrejska, što samo potvrđuje nespornost za različitosti. To je definisanje odnosa između jevrejskog pravosudnog sistema izvedenog iz Tore, i različitih pravosudnih sistema koji vladaju u zemljama dijaspore (gde danas žive Jevreji u svetu) je važno pitanje za odnos jevrejske zajednice u tim državama. U oblasti građanskog i krivičnog prava traži se poštovanje zakona države u kojoj jevrejska zajednica živi dok se ovi zakoni ne ograničavaju religijsku autonomiju jevrejske zajednice i osiguravaju da Jevreji žive živote u skladu sa zapovestima Tore, zadržavajući jevrejski identitet³³.

Zadatak političkih lidera, nije izgrađivati „Kraljevstvo Božje”, već oblikovati društvo u kojem ljudi mogu živeti jedni pokraj drugih. Prema tome, zakoni Kraljevstva, to jeste države, nadležni su za sprovođenje sistema pravde, garantujući osnovna prava i slobode. Menahem Lorberbaum, profesor filozofije Univerziteta u Tel Avivu, piše: „Pošto Tora sama po sebi ne može potpuno uspostaviti politički poredak, Bog je obezbedio dodatne elemente za njegovo uspostavljanje pa je naredio imenovanje kralja“. To govori: „Politika se promatra kao neteokratska, ovosvetska delatnost usmerena ka boljem uređenju ljudskog društva³⁴“. To je poruka da se moraju prihvatati sekularni principi odnosa religije i države.

Sa druge strane, formiranje i postojanje moderne jevrejske države postavlja pitanje odnosa između države i religije što je predmet mnogih diskusija u Izraelu. To je iniciralo definisanje odnosa između jevrejske tradicije i moderne teritorijalne države uspostavljene na demokratskim principima kroz Deklaraciju o nezavisnosti. Zagovornici sekularne jevrejske države po uzoru na američki ili francuski model odvojenosti države i religije, doživljavaju se u nekim jevrejskim krugovima, kao napad na slobode garantovane ljudskim pravima, što je protivno principima demokratije. Pitanje odnosa države i religije ima dimenziju koja polazi od

³³ *Religija i sekularne država*., ... Lic. Phil. Michel Bollag (Švicarska)

³⁴ Isto;

činjenice da jevrejska religija ima ustrojstvo tipa Halake, da je orijentisana prema društvu, i primarno usmerena prema Jevrejima. Halaka je primena Tore u stvarnom životu i obavezujuća za ponašanje pojedinca i kolektiva.

Verski zakon se povlači iz zvanične politike i ostavlja prostor da bi se, kako kaže Tikun Olam, izvršilo ponovno usavršavanje sveta. Rabina Nisima otkriva da je važan odnos između moderne teritorijalne države i religije. U demokratskoj modernoj državi odnos između političke vladavine pravnih i religijskih (ili verskih i pravnih) tela mora se jasno definisati. To zahteva Tora koja nije ugrožena pristrasnim zahtevima određene vlasti. Osnovno pravilo „Zakon dotičnog kraljevstva je zakon“ obezbeđuje nam teološki zasnovanu tačku za ovaj izazov.

SEKULARNA DRŽAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Istorija Bosne i Hercegovine beleži različite modele uređenja odnosa političkog i verskog autoriteta³⁵. U doba osmanske vlasti, islam je imao poziciju državne religije a islamske ustanove bile su deo državne organizacije. Katolička, Srpska pravoslavna crkva i Jevrejska zajednica imale su pravno priznat status, određenu slobodu iskazivanja religije u okvirima zakona i pravo primene religijskog delovanja prema vernicima.

Austrougarska Monarhija je četrdeset godina upravljanja BiH (1878-1918) po Zemaljskom ustavu za BiH od 17.02.1910. u čl. 8. prihvatila raniji model priznatih religija ističući: islamsku, srpsko-pravoslavnu, rimo-katoličku, grko-katoličku, evngeličku, ausburšku i jevrejsku zajednicu. Priznate crkve i verske zajednice imale su javni status, dok je država imala pravo nadzora nad radom crkvi i verskih zajednica.

Ovakav model uređenja odnosa države i crkava, odnosno verskih zajednica zadržan je nakon formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno Jugoslavije, što je garantovano Ustavom Kraljevine SHS od 28.06.1921. (Vidovdanski ustav). Tokom socijalističkog perioda (1945-1990) usledile su promene odnosa države i verskih zajednica. Pravno je usvojen model odvajanja države i crkve. Vera je proglašena za privatnu stav a sloboda veroispovesti garantovana Ustavom i zakonima. U uslovima marksistička ideologija došlo je do marginalizacije vere njenim svođenjem na privatnu stvar, a imovina verskih zajednica je delom nacionalizovana.

Nakon uspostave političkog pluralizma i tranzicije BiH u skladu sa demokratskim liberalnim sistemima, odnosi između političkog i verskog autoriteta regulisani su po principima sekularne države u Evropi sadržani u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i protokolima, Ustavu BiH, odnosno koji su u Aneksu IV Dejtonskog mirovnog sporazuma i Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i verskih zajednica od 28.01.2004. godine. Međutim, bez obzira na konkretno stanje

³⁵ Fikret Karčić, „Pitanje javnog priznanja islama u jugoslovenskim krajevima nakon prestanka osmanlijske vlasti“, *Anali Gazi Husrevbegove bibliotke*, XI-XII (1985), 113-120.

svedoci smo daljih zloupotreba religije od strane nacionalnih i političkih subjekata u Bosni i Hercegovini.

Profesor sociologije religije iz Sarajeva, Ivan Cvitković, piše: „... Jesu li se univerzalne religije u Bosni i Hercegovini pretvorile u religije konflikta?³⁶“ Bosna je proteklih godina postala prostor uspostavljanja jedinstva religije i političkih snaga između Islamske zajednice i SDA, Katoličke crkve i HDZ-a, Pravoslavne crkve i SDS-a. Tokom krize i proteklog rata izvršena je nacionalna instrumentalizacija katoličanstva, pravoslavlja i islama. Religija i politika na društvenoj sceni Bosne i Hercegovine, dugo je vremena bila izložena međusobnim sukobima u kojima se drastično pribegavalo nasilju. To se dešavalo u konfliktnim situacijama kada su se nastojali postići politički ciljevi, navodno demokratski legitimni ciljevi, a koji se često ne mogu postići bez nasilja.

U društvima poput BiH gde dugo vremena postoji odvojenost od islama, oživljavanje i povratak njemu, prema stavovima islamskih teoretičara, imperativ je za mnoge pripadnike bošnjačke nacionalnosti. Povratak takvom islamu znači put padova i uspona, koji je ugrožen talasom modernizma zapadne civilizacije, sekularizma i svetske krize. Ovaj proces, mora biti usklađen sa različitim dimenzijama islamske kulture i njenim praktikovanjem, kao i traženje odgovora na osude islama u svetu. U takvom trendu, svaki musliman ima obavezu življenja prema Božijem određenju i mora se energično suprotstaviti zapadnom načinu života koji sledi takav ega. Takvim odnosom prema zapadnoj kulturi, musliman postiže Božije zadovoljstvo i čini uslugu čovječanstvu i spostvenom duhu.

Pišući o liberalizmu u islamu, Nerzuk Ćurak, u knjizi „Filozofija zagrljaja“, kaže: „Ne znajući šta demokratija jeste, aktualni stanovnik muslimanske geografije očigledno primjećuje da demokratija jeste sila, moć, terorizam, smrt... U njihovim očima demokratija je upravo ono što ona nije, a moderni fundamentalisti, manipulišući stanovništvo, šalju poruku da je demokratija baš ono što ona nije, ilegalno kontruisanje permanentnog nasilja. Irak na jedan način i Iran na drugi način su zemlje dugotrajnog proizvođenja nesporazum islama i demokratije³⁷“. Profesor prava s Jejla Khaled Abou El-Fadla, primećuje da najveća prepreka razvoju individualnih prava ljudi u islamu „...dolazi od samih muslimana“, kao što je „fanatično konzervativni vehabijski pokret“ i vrlo jasno zaključuje da „ovozemaljska mera moralnih vrlina je čovekova blizina božanskom kroz pravednost, a ne religijsku pripadnost“.

U Bosni i Hercegovini se desio prelazak iz jedne dogme u drugu, odnosno jedan monizam zamenjen je sa tri monizma. „No, da li je vjera borba za nekretnine, novce i rigidan, sablažnjavajući pedofilski oblik obraćanja prema kleru ili je vjera ljubav prema različitostima svoga susjeda/ komšije ali i onih unutar svoga atara? Interesantan je oblik “religijskog nacionalizma” koji je zaista indikativan jer bi trebao isključivati

³⁶ Ivan Cvitković (2004): *Konfesija u ratu*. Svjetlo riječi, Sarajevo

³⁷ Nerzuk Ćurak (2011): *Filozofija zagrljaja*, Rabit, Sarajevo

jedno drugo obzirom da nas religija uči ljubavi, sreći, usmjerenosti bližnjem”, pita sa razlogom profesor Ćurak.

Islamska verska zajednica je tokom građanskog rata u BiH bila uticajan subjekat na verska opredeljenja ljudi i političke institucije. Donošenjem fetve o džihadu od Reisu-l-uleme Mustafe Cerića podržan je poziv Alije Izetbegovića za „sveti rat” kao putokaz muslimanskim vernicima. U skladu takvom sa ulogom, Islamska verska zajednica je optuživala pravoslavce, a jedno vreme i katolike, zbog odnosa prema muslimanskom stanovništvu, čime je vršena snažna homogenizacija³⁸. Pored toga, dolazak velikog broja mudža-hedina u BiH značio je promenu ponašanja verskih službenika i njihovo uključivanje u oružane borbe na terenu.

Alija Izetbegović je 1992. godine iznio strateške-političke ciljeve muslimanskog režima, konstatuje američki strateg Jozef Bodanski, usmerene ka stvaranju islamske države u kojoj će se ostvariti puna dominacija Muslimana. U islamskoj državi ima mesta samo za „čistu” islamsku veru, a pravoslavci i katolici u njoj su nevernici. Prema tome, jedan od političkih ciljeva muslimanskog rukovodstva bio je stvaranje islamske države, kao oslonca za dalji prodor islama u Evropu. Ovakvo opredeljenje pridonelo je snažnoj podršci islamskih zemalja Hrvatskoj i BiH u ratu protiv Srba i trasiranju islamske države, zaključuje Bodanski³⁹.

Dramatična zbivanja s početka devedesetih stavila su sve tri religijske zajednice u ulogu izvora političkog legitimiteta koji deluju kao nacionalni, politički i legitimirajući subjekti kojima se jača nacionalistička svest. Dominantne nacionalističke strategije, u skladu s tim, deluju pod svojevrsnim „svetim pokrovom“ pa se može reći da je religija devedesetih godina u političkim i oružanim sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini odigrala ulogu „vojnog kapelana ratujućih strana“⁴⁰. Time su prostori bivše Jugoslavije od strane određenih, prvenstveno nacionalnih snaga, pretvoreni u prostore gde je inaugurisan stav „biti žrtva postalo je dušom nacije“, pa je tako „svako postao žrtvom neke druge žrtve“⁴¹. Uz to,

³⁸ Činjenice potvrđuju da je protekli rat u BiH bio verski sukob i pokušaj islama da pokori hrišćane. Dokaz je pismo Reisu-l-uleme Mustafe Cerića upućeno muftijama, jula 1992. godine: „... Ovih dana u Bosni se vodi bitka svih bitaka za oslobođenje našeg naroda od krivovjerstva, zla i nepravde. Naša islamska i patriotska dužnost je da se aktivno uključimo u ovu Bitku svih bitaka i rukom, i jezikom, i srcem. Cilj naše borbe je da Alahova riječ bude iznad svake druge riječi i da Alahova prava vjera ovlada ljudskim srcima. Vas molim da prenesete na sve imame pod vašom jurisdikcijom da se aktivno uključe u jedinice naše Armije...Da svoju radnu energiju stavite u službu Armije, da se na medijima čuje vaš glas podrške i ohrabrenja našem narodu i našoj Armiji. Mi ne možemo izgubiti: ili ćemo biti gazije ili šehidi. Alah kaže: “Pobjeda je blizu!” Neka Vas Alah džela šanu čuva za dobro islama i Muslimana u Bosni. Vaš brat u islamu. Reisu-l- ulema, dr Mustafa Cerić, s.r.” (Arhiv Armije BiH).

³⁹ Bodanski, Jozef (1995): *Ofanziva na Balkan, Virđžinija*, SAD, The international Statagic StudiesAshociation Bolz, s. 86.

⁴⁰ Bougarel, Xavier, 1996, *Bosnie. Anatomie d'conflit*, Paris, La Decouverte.

⁴¹ Samadar, Ranabir, 2000-2001, *"Le cri de victoire sans fin. The Last Hurrah That Continues"*, Transeuropéennes, 19-20. s. 35.

verske zajednice su autoritativno uticale na donošenje brojnih političkih odluka, radi navodne zaštite vlastitog ugroženog naroda i vernika.

Velike promene tokom krize izazvale su politizaciju kulture koja se ogledala pre svega u politizaciji kulturnih različitosti i različitim pristupima društvenim problemima. Religija je bila važan element nacionalne politike zbog čega je došlo do politizacije religije i religizacije politike na sve tri strane u BiH. Takvo angažovanje religije, pokazuju to protekli događaji, proizvode institucionalnu politizaciju kulture kojom se jačao antagonizam kulturnih razlika i oblikovanja nacionalne kulture i nacionalnog i verskog identiteta. To je dovelo do etnifikacija politike i politizacije etničkog, a time promena koje su uzrokovale određenu desekularizaciju društva. Celovita depolitizacija religije je nužnost savremenog trenutka mada je ona u BiH na marginama interesovanja političkih subjekata i nacionalnih krugova. Za afirmaciju liberalno-demokratskih procesa moraju se izgraditi zajednički stavovi i podstaći institucije i organizacije koje će zaustaviti politizaciju kulture u nacionalističkom kursu i vratiti dignitet ravnopravnosti kulturnih i religijskih razlika u Bosni i Hercegovini.

U skladu sa zvaničnim određenjem BiH kao sekularne države, izdvaja se **Princip slobode religije** koji je regulisan *Zakonom o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica* i njime se garantuje pravo na slobodu vere ili uverenja (čl. 4, t.1)⁴². Sloboda vere obuhvata i slobodu javnog ispovedanja, prihvatanja ili promene vere, slobodu da pojedinac, sam ili u zajednici s drugima, privatno ili javno, iskazuje veru ili uverenje putem obreda ili običajnih i verskih aktivnosti. To daje pravo na versku pouku u verskim objektima, javnim i privatnim ustanovama predškolskog nivoa, osnovnim školama i višim nivoima obrazovanja. Ustav garantuje slobodu misli, savesti i vere, a Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovne slobode i njeni protokoli (Aneks IV član II t. 3.) primenjuju se u Bosni i Hercegovini i imaju prioritet nad svakim drugim zakonom, jer su verifikovani u institucijama BiH.

Princip građanstva nije vezan za religiju niti uverenja. Ustav Bosne i Hercegovine garantuje da državljanstvo BiH ili entiteta neće biti lišeno ni jedno lice po bilo kojem osnovu kao što su „spol, rasa, boja, jezik, vera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno poreklo, povezanost sa nacionalnom manjinom ili bilo koji drugi status“ (Aneks IV, član I)⁴³.

Princip odvajanja religijskih zajednica od države regulisan je čl. 14. Zakona o slobodi vere i pravnom položaju crkava i verskih zajednica u Bosni i Hercegovini gde se kaže „crkve i verske zajednice odvojene su od države“: a) Država ne može priznati status državne vere ni jednoj veri niti status državne crkve ili verske zajednice; b) Država nema pravo mešanja u unutrašnju organizaciju i poslove crkava i verskih zajednica; c) Ni jedna crkva ili verska zajednica ne može dobiti privilegije od države niti njeni službenici mogu formalno učestvovati u radu političkih

⁴² Službeni glasnik BiH, br. 5/2004

⁴³ Dejtonski mirovni sporazum, Banjaluka, 1996.

ustanova; d) Država može davati materijalnu podršku svim crkvama i njenim zajednicama za očuvanje kulturne i istorijske baštine bez diskriminacije; e) Crkve i verske zajednice mogu u oblasti porodičnog prava i prava deteta obavljati humanitarne, socijalne i zdravstvene pomoći, vaspitanja i obrazovanja i f) Javnoj vlasti zabranjeno je uplitanje u izbor, imenovanja ili smenjivanje verskih velikodostojnika.

Bosna i Hercegovina je prihvatila princip uređenja sekularne države. U pogledu obima iskazivanja religije u sekularnoj državi kakva je BiH, ističu bošnjački teoretičari, to područje se definiše kao akaid (verovanje) i Šerijat (islamski normativni sistem). Što se tiče verovanja tu nema ograničenja u sekularnoj ili bilo kojoj državi jer je sloboda verovanja apsolutna i nikakav spoljni autoritet ne može kontrolisati šta se zbiva u unutrašnjem biću čoveka. Verske norme su za muslimane relevantne i u sekularnoj državi gde nema ograničenja, jer bi se time narušila sloboda religije, kao ni šerijatske moralne norme, koje utvrđuju sistema vrednosti.

Analizom relevantnih pravnih akata Bosne i Hercegovine vidljivo je da su pravno prihvaćena sva tri elementa definicije sekularne države - princip slobode religije, princip građanstva nezavisnog za religiju ili uverenje i princip odvajanja religijskih zajednica od države. Međutim, prihvatanje sekularne države na određen način bitno utiče na iskazivanje islama koji u državi, kakva je Bosna i Hercegovina, obuhvata verovanje bez ograničenja a područje islamskog normativnog sistema ograničava na oblast verskih obreda i društvenih poslova. Pri tom šerijatske norme moraju dobiti karakter versko-moralnih normi uz primenu propisa koji omogućavaju obrazovanje, vaspitanje, savete, alternativno rešavanje sporova, svetodavna tela te alternativne islamske ustanove i druge.

NOVE TENDENCIJE U IZGRADNJI SEKULARNE DRŽAVE

Globalizacija je dovela do duboke krize unutar liberalnog koncepta nacionalne države, što je u određenim slučajevima dovelo do korišćenja religije kao političkog instrumenta od strane novonastalih lokalnih i etničkih nacionalističkih grupa. Sve se češće religija koristi kao legitimno sredstvo nekih političkih snaga čak i u demokratskim društvima. Zloupotrebama je naneta velika šteta religiji koja je dosta korišćena kao političko sredstvo za obranu navodno siromašnog stanovništva u Latinskoj Americi.

Poznati orijentalista Darko Tanasković, u studiji „Neosmanizam – povratak Turske na Balkan“ definiše fenomen neosmanizam kao „ideološki amalgam islamista, turkizma i osmanskog imperijalizma“. On u razmatranju odnosa između neosmanizma i kemalizma pored razlika ističe zajedničke odlike kao patriotizam i lojalnost državi⁴⁴. Geopolitika neosmanizma definisana je kroz studiju „Strategijska dubina: međunarodni položaj Turske“, rad profesora političkih nauka, aktuelnog ministra inostranih poslova Turske Ahmeta Davutoglava, bivšeg šef Odseka za

⁴⁴ Tanasković, Darko (2010): *Neosmanizam – povratak Turske na Balkan*, Službeni glasnik Srbije, Beograd i Službeni glasnik R. Srpske, Banjaluka, s. 9-19.

međunarodne odnose Univerziteta Bejkent u Istanbulu. On je izneo potrebu angažovanja turske diplomatije na prostore gde žive potomci Turaka⁴⁵. Ovakav povratak bivše vekovne okupatorske sile na ovaj prostor praćena je visokim stepenom ofanzive radikalnog islama i integracije verskog faktora u Bosni i Hercegovini koji uzrokuje snažnu islamizaciju stanovništva i sve otvorenije zagovara potrebe desekularizacije društva.

Interpretacija vehabističkog učenja karakteristična je za sledbenike Osame bin Ladena vrlo brzo se širi među pripadnicima sunitske verzije islama. Neki teoretičari islama vehabizam definišu kao „islamsku jeres”. Oni fanatizam, religioznu netrpeljivost i prisiljavanje u veri vežu za vehabizam i njemu srodni salafizam. U Kur’anu stoji da „nema prinude u veri”. Ta poruka bila je upućena, kako tumače neki teoretičari, saborcima proroka, njihovoj odrasloj deci koja su primila hrišćanstvo pre nego što su njihovi roditelji primili islam. Nasuprot ovakvim interpretacijama islama, duh vehabizma nema zajedničkog sa „istinskim božanskim islamom”. Kada se govori o geopolitičkom uticaju islama treba izbeći stavove koji govore o imaginarnom islamu koji stvara islamofobiju. Radikalni islam nije pluralni islam a opasne su i smernice o izgradnji muslimanskih država na fundamentalističkim osnovama kojeg etiketiraju kao glavnog neprijatelja civilizacije. Podaci govore da zbog problema u bosansko-hercegovačkom društvu vehabizam hvata čvrste korene u Bosni i Hercegovini kao radikalni i ekstraman oblik ispoljavanja vere teži konfrontacijama i rušenju principa sekularne države, posebno u Federaciji BiH.

Savremena iskustva država pokazuju dok religija prihvata sekularni karakter demokratskog društva i ulogu države, njena uloga je važna i pozitivna, i time ona postaje ‘zamenski’ zastupnik etičkih i socijalnih vrednosti. Religija može biti posrednik u dijalogu kao uslov da demokratija bude jaka i stvarna za sve građane, bez obzira da li se radi o vernicima ili nevernici, agnosticima ili ateistima⁴⁶.

U rumunskom gradu Sibiu, septembra 2011. godine, održan je veliki ekumenski skup hrišćana Evrope na kojem je razmatran doprinos vernika integraciji Evrope. Manuel Baroso predsednik Evropske komisije i René van den Linden predsednik Parlamentarne skupštine Veća Evrope istakli su da Evropska unija ostaje privržena pravnoj odvojenosti religije od države, ali da ujedinjenoj Evropi treba doprinos svih religijskih zajednica u njegovanju ovrednosti i duhovnih dobara svih. Na skupu je zaključeno, da pod pluralizmom Evrope treba podrazumevati različitost kultura, religija i nazora svih vera koje će podsticati pluralizam na političkom i socijalnom području, koji je sinonim za sekularnost. Smatra da se jednakost i međusobno dopunjavanje svih partnera u dijalogu može odvijati samo u demokratskom i sekularnom, to jest pluralnom društvu.

⁴⁵ Isto: 35-46.

⁴⁶ Debata/dijalog između Jürgena Habermasa i Josepha Ratzingera (siječanj/januar 2004) predstavlja perceptivni uvid u različita razmišljanja o ulozi i značaju razuma i religije; vidi, Ratzinger, 2007.

Islam i islamski pokreti danas su veoma prisutni na međunarodnoj sceni. Njihova prisutnost je očigledna u političkom i kulturnom odliku. Često se islam manifestuje kroz borbene pokrete i pokrete za oživljavanje islama koji nakon određenog perioda pasivnosti, kako pišu islamski teoretičari, predstavlja odgovor na pritiske modernizma i zapadne civilizacije u pravcu definisanja identiteta islamskog društva. Promene u izgradnji islamskog društva mogu se podeliti na više faza⁴⁷: Prva se dogodila pri susretu muslimana sa novom zapadnom civilizacijom (17. i 18. veku). Tada muslimani nisu pronašli dovoljno snage za odbranu pa su zapadnjaci preuzeli vlast širom islamskog sveta. Međutim, i pored takvih pritisaka islamska društva nisu poklekla jer su ostale tradicionalne metode i centi suprotstavljanja (npr. džamije, islamske škole i sl.). U drugoj fazi muslimani su preuzeli iskustava evropske civilizacije i vrše reforme društva i edukaciju na islamskim vrednostima. To znači da se zagovara odbacivanja sekularizma kojeg je uspostavio Ataturk u Turskoj i šah Reza u Iranu. U trećoj fazi muslimani traže put „istinskog spasa“ od zapadne civilizacije kroz povratak temeljnim vrednostima islama i preuzimanju odlučujuće uloge u oblasti političkih pitanja islamskih zemalja.

Slučaj crkava i verskih zajednica u Bosni i Hercegovini istražio je Stefan Godwin u doktorskoj disertaciji 2006. godine. On je pokazao da svi naponi međunarodnih institucija, diplomata i međunarodnih oružanih snaga, kroz proteklih deset godina od završetka oružanih sukoba nisu doveli do obnove poverenja i socijalne kohezije među narodima jer se to ne može postići diplomatskom veštinom ni vojnom silom sa strane, već voljom strana⁴⁸. On smatra da uspeh države zavisi od zalaganja i dobre volje njezinih građana, ali i verskih zajednica koje nisu iskazale dovoljnu spremnost za izgradnju održivog mira i socijalne obnove zemlje⁴⁹.

Nemac Jürgen Habermas čvrsto je opredeljen za sekularnost modernog društva i moderne demokratije, koja će kako kaže, kod građana formirati svest koja se zove ustavni patriotizam u kojem se poštuje vrhovni pravni akt. U komunikaciji u modernom društvu, sekularnom demokratskom društvu ustavni patriotizam i istinski postoji. Habermas s pravom naglašava potrebu formiranja nečeg što bi se zvalo nova politička teologija. Poslednjih dvadesetak godina, neke političke strukture podstiču klerikalizaciju društva jer im odgovaraju bliski odnosi između crkve i države.

Sekularnost kao princip uređenja odnosa u državi ima velike šanse i predstavlja civilizacijsku tekovinu koja se mora uvažavati. Međutim, u

⁴⁷ Bahador Aminijan, Politička uloga islama u međunarodnim odnosima, www.ibn-sina.net/.../85-politika-uloga-islama-u-medjunodnim odnosima, preuzeto 10.09.2013.

⁴⁸ Goodwin, St. R.: *Fractured Land, Healing Nations. A Contextual Analysis of the Role of Religious Faith Sodalities Towards Peace-Building in Bosnia-Herzegovina*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2006.

⁴⁹ Registar crkava i verskih zajednica u BiH, njihovih saveza i organizacionih oblika vodi Ministarstvo pravde BiH. Tu spadaju: Islamska zajednica u BiH, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Jevrejska zajednica BiH, te sve ostale crkve i verske zajednice kojima je priznato svojstvo pravnog lica pre stupanja na snagu Zakona o slobodi vere. O upisu nove crkve ili verske zajednice u registar, odlučuje Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine.

samoj sekularnosti dolazi do pucanja modela, jer ljudi osećaju potrebu da se progovori o konačnim stvarima, pre svaga političkoj i ekonomskoj krizi, a sekularne strukture nemaju adekvatne odgovore. Tragom toga je i izjava Ruskog patrijarha, prošle godine koji je rekao da problem hrišćanske crkve i političkog sistema leži u tome što se hrišćanska crkva kroz istoriju, a i danas veoma mnogo zbližila sa državom i izgradila bliske veze između crkve i totalitarnih, nedemokratskih režima, pa kada takav režim padne, kaže ruski patrijarh, crkva ostane udovica⁵⁰, što na određen način znači prihvatanje sekularnog odnosa crkve i države.

U poslednje vreme govori se o „kraju sekularizma“ ali se isto tako mora posumnjati u takav ishod. Mnogi su, a najbolje Ralf Darendorf, videli problem nastao u strahu da se sekularizam ne pretvori u novu dogmu. Nakon sloma ruskog socijalizma dogodio se „povratak svetog“ jer su se religije i crkve borile za mesto koje do tada nisu imale. Međutim, to nije pravilo jer se sekularizam u razvijenom svetu i dalje sve više koristi u izgradnji liberalnih i demokratskih društava. Tako je Norveški parlament 2011. godine jednoglasno odlučio potpuno razdvojiti crkvenu i državnu vlast i ukinuti službenu državnu religiju. Naime, Parlamentarna komisija predstavila je izveštaj kojim je jednoglasno preporučila uvođenje ustavnog amandmana kojim se prekida hiljadu-godišnja tradicija Crkve u Norveškoj i slabi međusobni uticaj državne i crkvene vlasti. U skladu sa takvom odlukom Vlada više neće imenovati ministra crkve niti odgovarati za imenovanje nadbiskupa i biskupa. Umesto toga, sve religije u Norveškoj će se na isti način tretirati jednako. „Država se više neće uključivati u verske aktivnosti, osim u pružanje određene podrške svim religijskim zajednicama u zemlji“⁵¹. Sličnih primara sekularizacije ima i u drugim sredinama i oni su prepreka svim oblicima teokratizma.

U knjizi „Svetski rat religija: Večni krstaški rat na Balkanu“ nemački novinar Peter Šol – Latur, napisao je: „Je li ovaj surovi konflikt izraz potisnutih religijskih ratova iz prošlosti ili je on prvi znak novog, svetskog buđenja fundamentalizma?“ Upravo zbog toga, stav većine teoretičara je, da bi zahtev za autonomijom jedne religijske zajednice u Bosni i Hercegovini snažno doprineo daljem rastakanju državno-pravog sistema muslimana i cele države. Poznato je da je ona funkcionisala pet decenija u socijalističkoj verziji sekularne države i već dve decenije teži izgradnji modela liberalne demokratske sekularne države, koja bi prema stavovima teoretičara morala biti jednako prihvatljiva za sve političke, verske i nacionalne grupe. Da bi se u tome uspelo neophodan je napor svih subjekata i istinska volja podjednako nacionalnih i verskih struktura.

Krajem osamdesetih godina počelo se govoriti o kraju istorije i kraju ideologije. Retki su videli da će religija biti staro-nova ideologija, a da će verske zajednice postati svojevrsne političke partije. Već decenijama na religiju ne gleda kao na sistem vrednosti već se ona uzima kao ideologija, a crkve zadobijaju ulogu političkih partija čije su tendencije dosta

⁵⁰ M. Đorđević, <http://www.republika.co.rs/556-557/14.html>, preuzeto 16.09.2013.

⁵¹ Norveška postaje sekularna država, [Index.hr Europa/regija](http://Index.hr/Europa/regija) preuzeto 16.05.2012.

vidljive⁵². Razmatrajući značaj sekularizma u modernim društvima Spinoza kaže: „Sloboda mišljenja se može dozvoliti ne samo bez štete po religiju i mir u državi ali se ne može oduzeti bez opasnosti po mir u državi i samu religiju“, a Jirži Habermas kaže, da mir u državi može da osigura samo sekularna država moderna i demokratski uređena, a nikako religija.

Evidentan je nastavak ofanzive radikalnog islama koji prostor Bosne i Hercegovine shvata kao osnovu za uspostavu islamskog kalifata u Evropi. Napravljeno je preko 1.000 novih džamija, a obnovljene su brojne porušene džamije uz donacije i pomoć islamskog kapitala i islamskih verskih institucija prvenstveno iz arapskog sveta. Zbog korenitih promena pristupu islamu od strane vernika i većine političkih krugova na sceni je snažna indokrinacija radikalnog islama koji menja vekovne kulturne tradicije ljudi nastojeći obezbediti Islamskoj verskoj zajednici dominantnu poziciju u iniciranju političkih rešenja i usmeravanja društvenih tokova prema interesima jedne nacije i verske zajednice. Ako se tome doda i sve ofanzivniji nastup vehabizma onda je jasno da je situacija neizvesna.

Srpska pravoslavna crkva je proteklih petnaest godina mira obnovila i izgradila preko stotinu crkava, čak i u mestima gde ih poslednjih pedeset godina nije bilo. U mnoge od njih uložena su velika finansijska sredstva a sada su većina njih potpuno prazne jer se pravoslavno stanovništvo neprekidno smanjuje ali i ne postoji tradicija njihovog odlaska u crkve. Slično radi Katolička crkva u BiH, koja je obnovila i izgradila mnoge verske objekte iako se broj vernika katolika značajno smanjuje, a ti objekti su zbog slabe posećenosti prazni. Realno je zapitati, čemu služe takve građevine ako u njima nema ljudi koji upražnjavaju religiozne obrede?

ZAKLJUČAK

U Bosni i Hercegovini je prihvaćen sekularni model uređenja odnosa religijskog i političkog autoriteta. Verske zajednice danas su dosta prisutne u javnom životu što neki tumače demokratizacijom bosansko-hercegovačkog društva, a drugi da je to u suprotnosti sa principima sekularnog društva za kojeg smo se nominalno opredelili. Bosansko-hercegovačko društvo nalazi se u tranziciji prema liberalnoj demokratiji zbog čega treba novu političku kulturu koja će podjedanko odgovarati svima uz veći stepen tolerancije. Za sekularnost veliki značaj ima Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njeni protokoli; Ustav Bosne i Hercegovine, odnosno Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma; i Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica, kojeg je usvojio Parlament BiH od 28. januara 2004. godine⁵³.

Tokom ratnih događaja devedesetih i kasnije političke elite umiljavale su se verskim poglavarima, odnosno verskim zajednicama, težeći njihovu podršku za izbore ili realizaciju svojih političkih, ali i ratnih ciljeva. Kad god bi parlamenti donosili zakone koji nisu bili po volji verskih

⁵² Mirko Đorđević: Ozbiljne sumnje u kraj sekularizma, www.e-novine.com/kultura, kultura, preuzeto 20.09.2013.

⁵³ Službeni glasnik BiH, br. 5/2004

zajednica one su dizale glas protiv jer se nisu mirili sa sekularnim karakterom bosansko-hercegovačkog društva i svojom podređenom pozicijom u odnosu na vlast. U isto vreme, ateisti, agnostici, sekularisti i brojni drugi članovi društva koji nisu prihvatili norme po meri verskih poglavara tj. Verskih zajednica morali su se, na određen način kriti, jer su se „verski osveštani pojedinci“ necivilizacijski obrušavali na njih.

Prisetimo se da je Papa Ivan Pavao II Vojtila, izjavio: „Ateizam je najveće zlo današnjice“. Ponovio je to i Papa Benedikt XVI Racerger koji je direktno povezo ateiste sa tajnom zla. „Ateisti su nešto đavolsko“. Takav odnos prema razlikama u društvu pokazuje gledanje na ekumenizam i toleranciju uključujući najviše verske poglavare, jer bi oni trebali ako ništa drugo imati korektan i tolerantan dijalog sa predstavnicima drugih verskih zajednica i društvenih grupa. Međutim, po pravilu se ateisti i agnostici isključuju iz dijaloga, kao da nisu ljudi. To je tendencija eliminacije određenih krugova iz kategorije ljudskog roda, onih koji ne pripadaju niti jednoj verskoj zajednici čime je otvoren prostor za desekularizaciju društva čime se stvaraju pretpostavke za teokratizaciju pod skutima religije.

Jedan primer odnosa predstavnika Srpske pravoslavne crkve zaslu-žuje isticanje. Naime, u Trebinju ljudima, inače inače laicima, crkveni sud izriče kazne i isključuje iz pravoslavne zajednice na način kakav se sretao u srednjem veku. Crkva neće nekog ko nju neće, problema zapravo ne bi ni bilo da je presuda Srpske pravoslavne crkve validna na celom kanonskom području⁵⁴. Bez obzira na različita gledanja i postupke, čini se da demokratsko građanstvo u svim razvijenijim zemljama sveta snažno i svesno neće dopustiti desekularizaciju društva ili uspostavljanje teokratske ili klerikalne vladavine, koja može biti samo kočničar opšteg napretka.

Danas mnogi muslimanski intelektualni i verski krugovi smatraju da je islam integralni deo države. U takvim slučajevima država je odana islamu i zato poteže za islamskim pravom koje bi trebalo utvrditi političku vlast. Ovakva gledanja su stvorila konfuziju o karakteru islamske države i izazvalo sumnju modernističkih mislilaca da bi ponovni brak između države i islama koji bi mogao u određenim sredinama rezultirati teokratijom. Islamska država, kaže američki profesor Safi, nije institucija za promociju interesa muslimanske zajednice, već politički sistem zasnovan na univerzalnim principima održavanja mira, bezbednosti i dobrobiti svih građana, nezavisno o religiji, nacionalnosti, rasi ili spolu⁵⁵. Međutim, ova-ko gledanje profesora Safija ne deli većina islamskih teologa iz arapskog sveta koji se zalažu za uspostavu i izgradnju islamske države u kojoj će se dosledno poštovati i provoditi Šerijat. Ovakve teze zastupaju neki politički i islamski krugovi i u Bosni i Hercegovini.

⁵⁴ Mirko Đorđević: Ozbiljne sumnje u kraj sekularizma, www.e-novine.com/kultura, kultura, preuzeto 20.09.2013.

⁵⁵ www: Bosanskialim.com/rublike/tekstovi/Louay M. Safi, Islam i sekularna država, preuzeto 15.09.2013

Sekularizam je otvoren prema verskim zajednicama širom sveta, pa time i u Bosni i Hercegovini, što znači da nije usmeren protiv neke religije, već naprotiv izgrađuje sistem prava, sloboda i jednakosti u kojima će religije delovati. U osnovi treba reći, da religija ima pred sobom ne sekularizam kao multisadržajnu ideologiju, nego konkretni interes da se pride čoveku i motiviše ga za civilizacijske vrednosti. Na osnovu svega, može se zaključiti da su religija i država dva posebna korpusa, ali gde je i u jednom i u drugom subjekt sam čovek. Kroz istoriju se religija u državi različito organizovala i delovala od drastičnih progona i opstanka u katakombama do punog blagodatnog života u narodu i na vladarskim dvorovima, ali i danas među nacionalnim elitama koje ga tako zdušno podržavaju.

Na osnovu napred iznetog može se zaključiti da religije danas na prostoru Bosne i Hercegovine ispoljavaju visok stepen društvenog pa i političkog uticaja. Zahvaljujući njihovoj viševjekovnoj tradiciji i osokoljenosti od strane uticajnih političkih subjekata one imaju vrlo značajan uticaj na politička kretanja, a time i geopolitičku poziciju Bosne i Hercegovine. Zbog nastavka simbioze politike i religije koje zastupaju određeni politički krugovi ponovo započeti proces sekularizacije bosansko-hercegovačkog društva ide sporo i teško jer se međunacionalna i međureligijska netrpeljivost neprekidno podhranjuje od nacionalnih i verskih snaga pa jedna strana drugoj stvara alibi za aktivnost i zadržavanje stečenih pozicija.

Sekularizam kao fenomen poslednja tri veka svojom državno-pravnom ideologijom ili isključuje religiju ili je toleriše ili što je većinom slučaj danas drži za partnera sa kojim hoće jedan model demokratskog ponašanja u okviru zajedničke države i društva. To podrazumeva međusobno razumevanje, sporazum, dogovor jedne i druge strane u demokratskoj atmosferi i na ravnopravnoj osnovi sa ciljem stvaranja boljih uslova za demokratski i opšti društveni napredak. U skladu sa savremenim tendencijama prihvatanja sekularizma kao oblika političkog uređenja koji predviđa potpuno razdvojanje političkog i religijskog autoriteta u Bosni i Hercegovini, što je u skladu sa tendencijama evropskih integracija i prakse u evropskim državama. Da bi se realizovali osnovni principi sekularizma neophodno je da svi subjekti političkog i društvenog života u Bosni i Hercegovini odlučno stanu u odbranu institucija vlasti od pritiska i uticaja verskih zajednica, ali i odbrane njihove pozicije od zloupotreba vlasti.

BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE CROSSROADS: BETWEEN SECULARISM AND THEOCRACY

Milovan Milutinović, Ph.D., Assistant Professor

Abstract: Modern secularism represents a set of ideas and values separating political and religious authorities from the state in a way that they prevent the state from promoting religious rules and teachings and also from using its power and institutions for the sake of religious persecution or believers. At the same time, secularism guarantees both believers and religious organizations their full rights and freedoms.

Following the establishment of political pluralism and the transition process in Bosnia and Herzegovina after the model of contemporary liberal democracies, the relations between the political and religious authorities are based on the principles of European secular states, and in agreement with the European Convention for the

Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as well as the Protocols, the BIH Constitution, namely, Annex IV of the Dayton Peace Agreement, and with the Law on Freedom of Religion and Legal Status of Churches and Religious Organizations. The aim of this paper is to provide a perspective on the secular model of regulatory relations between the political and religious authorities of Bosnia and Herzegovina. The Church and religious communities have been very present in public life recently and some of them have even expressed their theocratic tendencies, which is the result of the last war's events and incomplete democratization processes within the civil society in Bosnia and Herzegovina.

Key words: *secularism, theocracy, state, religion, religious communities*

LITERATURA

1. McGuire, M. (1997): Religion. The Social, Context. Fourth Edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont, CA
2. Abazović, Dino (2010): *Religija u tranziciji*, Sarajevo, Rabić
3. Abu al-Ala al-Mawdudi (1985): *Nazariyyat al-islam wa Hadyuh*, Jeddah: Dar al-Saudiyyah
4. Albanese C (2004).: *Amerika – Religije i religija*, Office of Public Affairs Embassy of USA Sarajevo
5. Berger, Peter (1983): „*From the Crisis of Religion to the Crisis of Secularity*“, u: Douglas, Marry, Tipton, Steve (eds.), Religion and America, Spirituality in a Secular Age, Boston, Beacon Press.
6. Bernard Lewis, “The return of Islam”, *Commentary*, Vol. 61, No 1, p. 39-49.
7. Bodanski, Jozef (1995): *Ofanziva na Balkan, Virdžinija*, SAD, The international Strategic Studies Association Bolz
8. Bougarel, Xavier (1994): „État et communautarisme en Bosnie-Herzegovine“, Culture et conflits.
9. Brzezinski, Zbignew (1993): *Weak Romparts of the permissive west*, New perspectives quaterly, Vol. 10, No 3
10. Cvitković Ivan (2004): *Konfesijska u ratu*. Svjetlo riječi, Sarajevo
11. Cvitković, Ivan (2004): *Sociologija religije*, Sarajevo, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport
12. Davie, Grace (2005): *Religija u suvremenoj Evropi*. Mutacija sjećanja, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb
13. Decartes, Rene (1986): *Meditations on First Philosophy*, trans. John Cottingham, Cambridge University Press
14. Đorđević, Dragoljub, Milošević, Zoran (1994): „*Pravoslavlje, rat i stradanje*“, u: Djurovic, Bogdan (ed.), *Religija - rat - mir*, Nis, Junir.
15. Edward Said, “*The phony Islamic Threat*”, *New York Times*, 21. Nov, 1993.
16. Feldman, Noah (2005): *Divided by God. America's Church-State problem and what we should do about it*. New York: Farrar, Strauss and Giroux
17. Fox, Jonathan: „Religion and State Failure: An Examination of the Extent and Magnitude of Religious Conflict from 1950 to 1996.” In: *International Political Science Review* 25, no. 1 (2004), pp. 55-76.
18. Francis Fukuyama (1992) „*The End of History and the Last Man*”, London, Hamish Hamilton,
19. Holliday, Fred: “The Iranian Revolution and its indications”, *New Left Review*, nov. – dec. 1987
20. Fukuyama, Francis (1992): „*The End of History and the Last Man*”, London, Hamish Hamilton
21. Gellner, Ernest (1996): *Conditions of Liberty, Civil Society and its Rivals*, London, Penguin Books.
22. Goodwin, St. R. (2006): *Fractured Land, Healing Nations. A Contextual Analysis of the Role of Religious Faith Sodalities Towards Peace-Building in Bosnia-Herzegovina*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2006.

23. Huntington, Samjuel (1998): *Sukob civilizacija ili preoblikovanje svetskog poretka*, Podgorica, CID
24. Haynes, J. (1993): "Religion in the third world politics", *Buckingham Philadelphia*, Open Univesity, press p. 4.
25. Holliday, Fred „The Iranian Revolution and its indications“, *New Left Review*, nov. – dec. 1987
26. Houtart, François (1997): "La violence au nom de la religion", *Concilium* 272.
27. Jerotić, Vladeta (2000): *Vera i nacija*, Beograd, Izdavački fond Arhiepiskopije beogradskokarlovačke.
28. Jukić, Jakov (1994): "Hrvatski katolici u vremenu postkomunizma", *Crkva u svijetu*, 29,
29. Kant, Immanuel (1929): *Critique of Pure Reason*, trans. Norman Kemp Smith New York: Macmillan
30. Karčić, Fikret (1985): „Pitanje javnog priznanja islama u jugoslovenskim krajevima nakon prestanka osmanlijske vlasti“, *Anali Gazi Husrevbegove biblioetke*, XI-XII 113-120;
31. Karić, E. (2005): "Sekularna država, civilno društvo i religijske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prilog konstruktivnom čitanju sekularnog duha sadržanog u "Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini""", *Vrhbosnensia* IX
32. Katekizam Katoličke Crkve, Glas Koncila, Zagreb 1994 (poglavlja "Ljudska zajednica", br. 187-1948, str. 476-488 I "Vlast u građanskom društvu", br. 2234-2246, str. 554-557).
33. Kongregacija za nauk vjere: Doktrinalna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkom životu (iz 2002.god.), Udruga Obiteljski centar, Zagreb ,2007. br. 6.
34. Lehmann, David: „Secularism and the Public-Private Divide. Europe can learn from Latin America.“ In: *Political Theology* 7, no. 3 (2006), pp. 273.
35. Mahmutčehajić, Rusmir (1990): "Bosnjaci i/ili Muslimani", *Svesci Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, 28-29.
36. Marasović, Spiro (1996): "Crkva u procesu demokratskih promjena u Hrvatskoj", *Crkva u svijetu*, 31, 1.
37. Mediji i religija – prezentacija religijskih tema, crkava i vjerskih zajednica i vjerskih autoriteta“, u *Mediji i religija* (Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer, Predstavništvo u Sarajevu/BiH, 2007), 13-18.
38. Meyer, Jean (2002): *De la violence à la religion: aller-retour*, *Social Compass*, 49 (2002) 2
39. Meyer, Thomas (1994): *Die Transformation des Politischen*, Frankfurt, Suhrkamp.
40. Michel, Patrick (1994): *Politique et religion*, Paris, Albin Michel.
41. Milutinović, Milovan (2010): *Rat je počeo riječima*, Banja Luka, Nezavisni univerzitet
42. Nasr, Seyyed Hosein (1993): "A young muslims Guide to the Modern World" (Chicago, Kazi put, Inc.
43. Nerzuk, Ćurak (2011): *Filozofija zagrljaja*, Rabit, Sarajevo
44. Nietzsche, Friedrich (1966): *Beyond Good and Evil* (New York, NY: Vintage Books.
45. Perica, Vjekoslav, 2002, *Balkan Idols, Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford, Oxford University Press.
46. Petrović, Rastislav (1992): *Genocid sa blagoslovom Vatikana*, Beograd, Stručna knjiga
47. Ranabir, Samadar (2000-2001) : « *Le cri de victoire sans fin. The Last Hurrah That Continues*”, *Transeuropéennes*, 19-20
48. Ratzinger, Joseph & Jürgen Habermas: *The Dialectic of Secularism: On Reason and Religion*. San Francisco: Ignatius, 2007.

49. Ratzinger, Josepha (2007): Debata siječanj/ januar 2004) predstavlja perceptivni uvid u različita razmišljanja o ulozi i značaju razuma i religije
50. *Religija i sekularne država: uloga i značaj religije u sekularnim društvima iz muslimanske, kršćanske i jevrejske perspektive s fokusom na Jugoslovensku Evropu*, ur. Ahmet Alibašić (Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer e.v., Predstavništvo u Sarajevu/BiH, EAF, Međureligijski institut u BiH, 2008.
51. Robin Wright, "Islam, democracy and the west", *Foreign Affairs*, Vol. 72, No 3 (summer 1992), p. 131-145.
52. Rousseau, Jean-Jacque (1968):, *The Social Contract*, trans. Maurice Cranston (London: Penguin Books,
53. Samaddar, Ranabir, 2000-2001, "*Le cri de victoire sans fin. The Last Hurrah That Continues*", *Transeuropéennes*, 19-20.
54. Seyyed, Hosein Nasr, "A young muslims Guide to the Modern World" (Chicago, Kazi put, Inc, 1993).
55. Smith, Donald Eugen (1963): *India as a Secular State* (Princeton, N.J.: Princeton University Press
56. Smith, Steven D.: *Foreordained Failure: the Quest fo a Constitutional Principle of Religious Freedom*. New York: Oxford University Press, 1995.
57. Sternhell, Zeev (2006): *Les anti-Lumières - du XVIIIe siècle à la guerre froide* Paris: Fayard
58. Tanasković, Darko (2010): *Neosmanizam – povratak Turske na Balkan*, Službeni glasnik Srbije, Beograd i Službeni glasnik Republike Srpske, Banjaluka
59. Taylor, Charles (2000): "Vera in identiteta. Religija in nasilje v svetu", *Nova revija*, 19, 215.
60. Tomanović, Milorad (2001): *Srpska Crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd, Medijska knjizara.
61. Val, del Aleksandar (1998): *Islamizam i SAD – alijansa protiv Evrope*, Beograd, Službeni list SR Jugoslavije
62. Velikonja, Mitja (1998): Bosanski religijski mozaik, Ljubljana, Znanstveno in publicisticno središce.
63. Vrcan, Srdan (1998): "Religious Factor in the War in B&H", u: Mojzes, Paul (ed.), *Religion and the War in Bosnia*, Atlanta, Scholars Press.
64. Zbignew Brzezinski, "Weak Romparts of the permissive west", *New perspectives quaterly*, Vol. 10, No 3, (summer 1993).

Internet:

Aminijan, Bahador: Politička uloga islama u međunarodnim odnosima, www.ibn-sina.net/.../85-politika-uloga-islama-u-medjunodnim odnosima, preuzeto 10.09.2013.

www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2001/11206-doss-01-07.htm

www.revija.kolubara.info/sh/121/20/1042/

Đorđević, Mirko: <http://www.republika.co.rs/556-557/14.html>, preuzeto 16.09.2013. Louay M. Safi, Islam i sekularna država, Bosanskialim.com/rublike/tekstovi/preuzeto 15.09.2013.

Norveška postaje sekularna država, [Index.hr](http://index.hr) [Europa/regija](http://europa/regija) preuzeto 16.05.2012.

Sekularna država zvana čežnja, nedelja 6. rujna 2009. godine Katolička Hrvatska, preuzeto 05.09.2013.

Vukomanović, Milan Političko pravoslavlje <http://www.republika.co.rs/556-557/14.html>, preuzeto 16.09.2013.

Zoran Grozdanov, <http://www.republika.co.rs/556-557/14.html>, preuzeto 16.09.2013.